

KANT

Revoluția copernicană în filosofie

Joan Solé

CUPRINS

Esența filosofiei kantiene (și a acestei cărți)	9
Revoluția copernicană în teoria cunoașterii	9
Imperativul categoric: fă ceea ce trebuie	17
A treia critică	20
Cum îl abordăm pe Kant	21
<i>Este Kant un scriitor atât de arid?</i>	22
Considerații	24
Biografie personală și intelectuală	27
Viața revoluționarului liniștit	27
Portret moral	41
Opera	42
<i>Prima referință kantiană: filosofia</i>	
<i>ultraraționalistă a lui Leibniz-Wolff</i>	44
<i>A doua referință kantiană: Newton și universul</i>	46
Cunoaștere teoretică	49
Criză și reacție	49
<i>A treia referință kantiană:</i>	
<i>David Hume, scepticul nemulțumit</i>	52
<i>Cuprins simplificat al Criticii rațiunii pure (CRP)</i>	54
<i>Dicționar de buzunar kantian-român I:</i>	
<i>glosar al indicelui simplificat al CRP</i>	54
Inovația kantiană	55
Tipuri de judecată	59
Formele <i>a priori</i> ale sensibilității:	
„Estetica transcendențială“	64
<i>Dicționar de buzunar kantian-român II:</i>	
<i>facultăți sau capacități</i>	67

Conceptele <i>a priori</i> (sau categorii) ale intelectului: „Analitică transcendențială“	71
<i>Dicționar de buzunar kantian-român III:</i> <i>concepțe, imagini mentale, scheme</i>	75
Demolarea metafizicii dogmatice în „Dialectica transcendențială“	76
Folosirea regulativă a ideilor	84
Dificultatea <i>Criticii rațiunii pure</i>	86
Etică	89
Filosofie morală kantiană: rațiune, formă, sistem	89
<i>Unde se nasc dorințele?</i>	91
Cădere în drum spre Damasc și o urmă pe nisip	93
<i>A patra referință kantiană: Jean-Jacques Rousseau,</i> <i>moralist, politolog, educator</i>	94
Rațiune și datorie	96
<i>A trăi (1952) de Akira Kurosawa</i>	99
Eul empiric și eul transcendențial: supunere și libertate	101
<i>Suntem liberi?</i>	102
<i>A fi în două dimensiuni</i>	103
<i>Delicte și fărâdelegi (1989) de Woody Allen</i>	105
<i>Johnny Got His Gun (1972) de Dalton Trumbo</i>	109
Să trecem la fapte: subiectul moral în lume	110
<i>Carențe ale raționalității kantiene</i>	116
<i>Imperativul categoric e pentru viața de toate zilele?</i>	120
Morala, fundament al religiei	120
<i>Cazuri practice</i>	122
Importanța lui Kant la începutul (sau aproape) secolului XXI	125
Kant și filosofia	125
Kant și lumea	128
<i>Opere principale</i>	133
<i>Cronologie</i>	135
<i>Indice de nume și de concepțe</i>	140

Esența filosofiei kantiene (și a acestei cărți)

Revoluția copernicană în teoria cunoașterii

Din moment ce suntem pe cale să facem o adevărată imersie în filosofie, poate este cazul să prezentăm importanța istorică a lui Kant nu printr-un concept – acelea vor veni mai târziu, dense și numeroase –, ci prin câteva imagini ale unui alt geniu, nu al filosofiei, ci al cinematografului (cu alte cuvinte, nu al gândirii conceptuale, ci al gândirii vizuale).

Probabil toată lumea își amintește filmul *Piciul* al lui Charlie Chaplin, mai ales secvența în care Charlot și copilul de cinci ani pe care l-a crescut ca pe un fiu, trăind în sărăcie, caută să câștige ceva bani printr-un șiretlic: piciul aruncă o piatră în fereastra unei case, spărgând geamul, și, câteva minute mai târziu, trece pe acolo Charlot cu unelte de geamgiu, dispus să repare dauna la un preț rezonabil. Ei bine, cu ceva ajustări și adaptări, iată aici perechea David Hume–Immanuel Kant care, în principiu,

efectuează aceeași operațiune cu privire la gândirea filosofică occidentală. Ceea ce face Hume cu tradiția filosofică, de fapt, este să arunce în ea cu o piatră. După ce vreme de secole cei mai diverși gânditori își expuseseră doctrinele în legătură cu universul oamenilor, în secolul al XVIII-lea scoțianul Hume aruncă în aer edificiul lor conceptual și pune în evidență aroganța vană a pretenției de explicare a fundamentului realității prin intermediul rațiunii. El le demonstrează gânditorilor că între idei sau conținutul lor mental și lumea exterioară lor se află un abis de netrecut, că doar aroganța sau inocența putea uita această separare drastică. În sens strict, nu se putea vorbi despre certitudine absolută sau despre adevăr incontestabil în legătură cu nimic: faptul că vreme de milenii Soarele se ridicase de la răsărit nu reprezintă o certitudine că mâine va face la fel, ci indică doar o mare probabilitate că o va face. Kant citește argumentările sceptice ale lui Hume despre posibilitatea și limitele cunoașterii și este profund impresionat: pentru a o spune cu cuvintele lui, Hume l-a trezit din somnul său dogmatic. Continuând cu analogia cinematografică, așadar, am putea spune că, la fel ca Chaplin, Kant se găsește în fața geamului spart și se oferă să îl repare, dar pune în loc o sticlă mată, iar filosofilor care se află în interiorul casei le spune: „Până acum ați crezut că sticla este transparentă și că vedeți lucrurile cum sunt în realitate, că tot ce trebuia să faceți era să o păstrați curată, eliminând praful și găinațul de porumbei și evitând aburirea. Ei bine, nu, domnilor. Ceea ce vedeți și înțelegeți este rezultatul unor operațiuni ale sensibilității voastre, ale intelectului vostru și ale rațiunii voastre, și, ca să vă fie foarte clar, vă pun un geam translucid“.

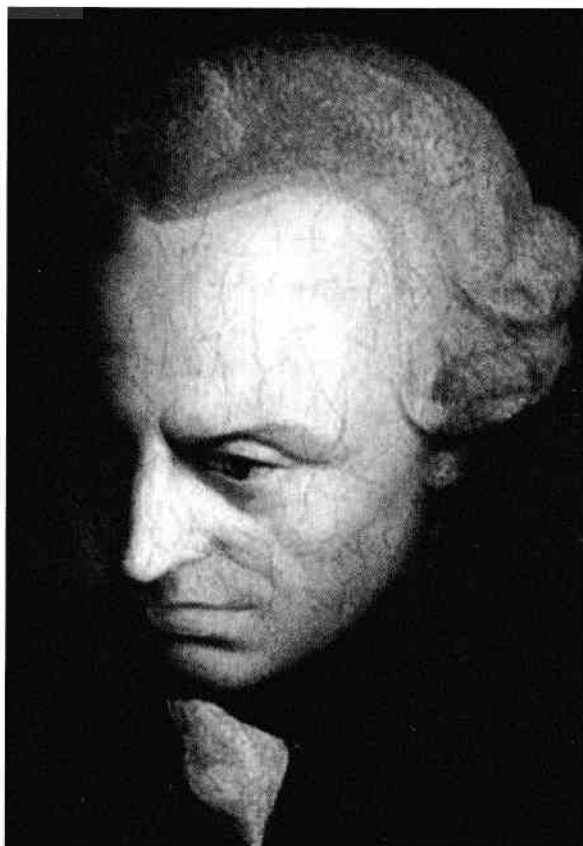
Acest lucru i-a surprins pe filosofi, convinși până atunci că ideile lor sunt o imagine fidelă a lumii, motiv pentru care, plini de încredere și în siguranță, discutau cu superioritate despre

Dumnezeu, om și lume cu argumente care li se păreau irefutabile. Nu își imaginau că ar putea fi ceva consistent care joacă rolul de paravan între reprezentările lor și ceea ce este reprezentat. Și, uitând de sticlă, sfârșiseră prin a construi vitralii: de când ieșiseră din peștera lui Platon se stabiliseră într-o maiestuoasă catedrală gotică, în care instalaseră progresiv vitralii policrome minunate, demne de rozeta de la Notre-Dame sau chiar de la Sainte-Chapelle, care le ilustrau ideile exacte despre tot. Pe neașteptate, un filosof prusac îi avertizează de caracterul artificial și indirect al viziunii și al privirii lor, și nu în sensul în care o făcuse Biblia*, ci în semnificația mundană a teoriei cunoașterii: le arată că nu există o corespondență automată între idei și conținutul lor, între ordinea mentală și ordinea lumii. Înlocuind sticla transparentă cu o suprafață mată și translucidă, Kant proclamă sfârșitul iluziilor tradiționale legate de o armonie sau de o concordanță între subiectul cunoscător și obiectul cunoscut, iar în locul lor propune ideea că, în experiența umană, obiectul este subordonat activității subiectului. Este vorba despre o nouă abordare a filosofiei, despre un pas de la care, de atunci, nu a mai fost posibil să se meargă înapoi.

Există o altă analogie, atât de clară și de edificatoare încât nu o putem omite. Să trecem de la cinema la pictură și să-l comparăm pe Hume cu impresioniștii și pe Kant cu Paul Cézanne, părintele cubismului. Se știe prea bine că Manet, Monet, Renoir și ceilalți impresioniști s-au săturat de convențiile picturii, de a picta ce se învăța la școală – în clarobscur, nuanțe, perspectivă și alte trucuri tehnice – în locul celor pe care le vedeau cu adevărat.

* „Căci acum vedem ca prin oglindă, ca-n ghicitoră, iar atunci, față către față. Acum cunosc în parte; atunci însă deplin voi cunoaște, așa cum și eu deplin sunt cunoscut.” [Corinteni 13:12]

Portret al lui Immanuel Kant la vârsta maturității, când era deja un filosof celebru în toată lumea de limbă germană.

Impresioniștii au renunțat la tot acest bagaj de atelier și au vrut să reproducă pe pânză ceea ce percepeau cu adevărat: combinații de pete de culoare cu forme imprecise, ceea ce se prindea într-un anumit moment și care ar fi fost diferit în momentul următor, spre deosebire de ceea ce li se părea stabilitatea falsă și artificială a „tabloului bine făcut”. Cu practica lor inovatoare și revoluționară, s-au răzvrătit împotriva unei tradiții picturale care deriva din picturile murale ale Egiptului antic și consta în a picta ceea ce se știe, nu ceea ce se vede: de aici calitatea permanentă și așa-zis eternă a unei mari părți a reprezentărilor. Dar când Claude

Monet pictează treizeci de versiuni ale catedralei din Rouen, de fiecare dată cu o incidență diferită a luminii și culori diferite, ne arată multe catedrale diferite. În mod analog, Hume ne arată că așa sunt și percepțiile și ideile noastre, momente fugare și evanescente, fără certitudinea unei cunoașteri obiective; la limită, nu putem vorbi nici măcar despre o identitate stabilă și permanentă a persoanelor, nici măcar a noastră, deoarece schimbările prin care trecem în funcție de dispoziție, de starea sufletească și de percepțiile din fiecare moment ne transformă într-un simplu suport lipsit de esență pentru diferite conținuturi mentale: nu avem, potrivit lui Hume, nici o impresie sensibilă a unui eu permanent și stabil. Hume este, așadar, impresionist în ce privește ideile și aproape budist ca eu interior.

Kant rămâne profund surprins de reacția „impresionistă” a lui Hume împotriva tradiției filosofice, înțelege că a sa critică a raționalismului dogmatic este validă, dar ca temperament nu se mulțumește cu reducerea sceptică a percepțiilor și ideilor la ceva inconsistent și eteric. Același lucru se întâmplă cu Cézanne, care își începe activitatea de pictor în grupul impresionistilor, împărtășindu-le obiectivele, dar sfârșește prin a depăși estetica momentului combinând bogăția cromatică cu linii nete și sigure, nepercepute imediat de simțuri. La fel ca Cézanne, Kant păstrează impresia percepțiilor senzoriale înregistrată de intuiție, dar o include în forme și scheme care nu sunt date de sensibilitate, ci puse de subiect (operațiunile intelectului și rațiunii, adică ideile și conceptele); tot ca Cézanne, susține că este indiscutabilă existența permanentă a realității externe, pe care o numește lucru în sine, dar avertizează că nu ne e dat să-l cunoaștem ca atare, ci doar prin derivarea sa înregistrată de sensibilitate. Dacă Cézanne generează cubismul prin combinația de pete de culoare și linii marcate și definite, Kant creează teoria

critică a cunoașterii combinând datele senzoriale furnizate de sensibilitate cu conceptele la care le supune intelectul.

Cu aceste două analogii, cea cinematografică și cea picturală, am încercat să îl situăm pe Kant în istoria gândirii, să subliniem influența sa decisivă în parcursul filosofiei. Kant depășește principalele două curente filosofice din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea: raționalismul european (Descartes, Leibniz, Spinoza) și empirismul britanic (Locke, Berkeley, Hume, mai ales Hume). Raționalismul afirma dogmatic corespondența dintre idei și lumea exterioară: ceea ce mintea gândește reflectă fidel ceea ce există în afara ei, atât elementele singulare, cât și relațiile care le unesc; de aceea este posibil să te dedici cu deplină convingere și siguranță faptului de a demonstra totul, de la existența lui Dumnezeu și unitatea lumii până la principalele legi de relație și cauzalitate dintre lucruri și fapte ca efective și existente obiectiv dincolo de gândire. Locke și Berkeley rectifică în parte această abordare raționalistă și confirmă experiența – ceea ce pătrunde în minte prin simțuri – ca fundament al oricărei activități cognitive serioase care nu vrea să se piardă într-un labirint de iluzii și minciuni. Însă Hume este cel care se dovedește un empirist radical deoarece, afirmând experiența directă drept singura sursă legitimă a oricărei cunoașteri, elimină din domeniul cunoașterii tot aparatul conceptual al raționalismului, de la ideile înnăscute la toate principiile constituite. Hume lansează marea piatră spre geamul teoriei cunoașterii și lasă doar micul ciob al scepticismului. Kant îi este recunoscător că l-a trezit din somnul său dogmatic, mai bine spus că i-a arătat inutilitatea actului de a aplica pur și simplu conceptele minții noastre la o realitate despre care se presupune că există dincolo de acestea.

E tocmai ce făcuseră raționaliștii: când Descartes spune că se poate îndoi de orice în afara faptului de a se îndoi, fondând

astfel prima sa certitudine asupra subiectului gânditor (cuget, deci exist), iar apoi își dă seama că gândirea sa cuprinde ideea unei ființe superioare pe care el nu ar fi putut s-o creeze (întrucât ceva inferior nu poate genera ceva ce este superior), ceea ce îi permite să afirme în același timp existența ideilor înnăscute și a lui Dumnezeu, un Dumnezeu care, în plus, fiind bun prin definiție, nu-l poate înșela asupra lumii și de aceea garantează certitudinea lumii însăși, aplică o înlănțuire logică impecabilă în care premisele și consecințele se susțin în mod necesar și construiesc un corp solid și compact de idei, dar toate acestea au o validitate doar în interiorul minții lui Descartes; în ce privește demonstrația efectivă și obiectivă a ceva extern și real, ea e lipsită de orice validitate.* Filosofia carteziană se mișcă, așadar, într-un cerc închis, învârtindu-se în loc, și are ceva autist în sine. Oricât ar susține el contrariul, Descartes nu a ieșit din propriul solipsism, ci continuă să fie concentrat asupra lui. Este ceea ce demonstrează Hume, care totuși se mulțumește să respingă pretențiile raționaliste; Kant, prin natura sa, are nevoie să meargă mai departe. Asemenea lui Cézanne cu impresionismul, el va admite și va păstra descoperirea caracterului tranzitoriu și efemer al percepției, dar o va depăși prin includerea de noi elemente: conceptele.

Ajungem acum la a treia analogie a acestei prezentări, celebra imagine a revoluției copernicane. Aceasta ne este furnizată tot de Kant, care o introduce în prefața celei de-a doua ediții a *Criticii rațiunii pure*. Mai târziu o vom examina în detaliu; pentru moment anticipăm că, dacă Nicolaus Copernic a demonstrat omenirii că, în ciuda aparențelor, nu Soarele se învâрте în jurul

* Argumentația carteziană nu este convingătoare nici măcar în domeniul restrâns al ideilor: Lichtenberg a fost primul care a demonstrat că faptul de a se îndoi și de a gândi demonstrează doar existența unei gândiri, o activitate sau un proces de gândire, nu neapărat un subiect („eu”) al gândirii.

Paul Cézanne, *Muntele Sainte-Victoire cu pin mare*. În pictura lui Cézanne se combină aceleași elemente care se combină în percepție, potrivit lui Kant: intuiția simțurilor și conceptele intelectului. Cézanne pune pe pânza sa intensul cromatism al impresionismului, aplicând liniile și formele structurante ale gândirii.

Pământului, ci Pământul se învâрте în jurul Soarelui, Kant descoperă că gândirea nu constă într-o percepere pasivă a datelor furnizate de simțuri, ci că facultățile subiectului cunoscător sunt cele care permit cunoașterea. Cu alte cuvinte, actul de a cunoaște nu este ceva pasiv și simplu, ci subiectul este cel care creează cunoașterea prin intervenția facultăților sale: rolul receptiv al sensibilității (facultatea de a înregistra impresii sensibile sau intuiții) și rolul interpretativ al intelectului (facultatea de a formula concepte). Dacă noua concepție copernicană nu implică schimbări evidente în mișcarea Soarelui așa cum îl vedem, deoarece continuă să se ridice la răsărit și să coboare la apus, face totuși

posibilă explicarea pe plan științific a unui număr mai mare de fenomene astronomice; în același mod, în noul model kantian al cunoașterii se percep aceleași fenomene ale experienței, dar e posibil să fie explicate de o manieră radical diferită și mai amplă.

Imperativul categoric: fă ceea ce trebuie

Dacă revoluția kantiană în teoria cunoașterii este decisivă pentru parcursul ulterior al filosofiei, nu e mai puțin esențială contribuția sa în domeniul eticii, expusă în principal în *Critica rațiunii practice* și în *Întemeierea metafizicii moravurilor*. Să menționăm aici ceea ce vom dezvolta mai departe: Kant se îndepărtează de teoriile etice bazate pe interpretarea naturii umane, care determină maximele și preceptele pornind de la modul de a înțelege temperamentul persoanei (de exemplu: omul aspiră la fericire și pentru a ajunge la ea trebuie să facă un lucru sau altul); evită și tiparele accidentale caracterizate de urmărirea unui scop și de determinarea mijloacelor pentru a-l atinge (de genul: dacă vrei să înveți fizica, înscrie-te la universitate; dacă vrei să fii un om bun, tratează-i pe ceilalți cu mai mult respect), pe care le numește imperative ipotetice. Filosofia morală a lui Kant, extrem de inovatoare, se caracterizează prin universalism și formalism. Trebuie să fie o etică validă și obligatorie pentru toate ființele raționale, în orice circumstanță și independent de orice condiție (și de aceea nu se poate baza pe imperative ipotetice). Nu poate avea fundamente în conținuturi particulare și parțiale, de genul celor zece porunci (Să nu ucizi, Să nu furi...), deoarece caracterul universal și necondiționat pe care Kant dorește să-l confere eticii sale cere ca preceptul să vină înaintea oricărei circumstanțe personale, sociale sau istorice și să fie autonom față de orice ideologie și religie.

Kant formulează acest precept, pe care îl numește imperativ categoric, în diferite moduri care se integrează și se completează fără să cedeze în fața tradițiilor. Le vom enumera la momentul oportun; deocamdată, ne este suficientă cea mai clară formă: „Acționează ca și cum maxima acțiunii tale ar trebui să devină prin voința ta o lege universală“. Altfel spus, acționează astfel încât să fie legal și legitim dezideratul ca toți să acționeze în același mod. Totul echivalează cu a acționa din datorie, iar aceasta este esența imperativului categoric, a eticii kantiene. Această etică este aceea care dă un fundament marilor principii spirituale – libertate, nemurire, existența lui Dumnezeu –, și nu contrariul, cum se întâmpla în aproape toate construcțiile etice. Așadar, Kant introduce o revoluție copernicană și în etică.

Această formulare, extrem de formalistă, raționalistă și abstractă, fără conținuturi particulare, care va trebui să fie ilustrată cu diferite exemple pentru a-i înțelege toate implicațiile, a primit diferite critici de-a lungul anilor. Cu toate acestea, chiar și opoziții cei mai convingători îi recunosc marile calități: caracterul universal, adică vocația de a fi validă și obligatorie pentru toți, și autonom, adică independent de poziții religioase și ideologice. Dacă în teoria cunoașterii Kant depășește raționalismul dogmatic și empirismul radical, în etică el depășește relativismul, ideea că nu există principii obligatorii pentru toți.

Vom examina în detaliu etica lui Kant. Merită subliniat, însă, că principiul de a acționa din datorie – și nu din înclinație, chef sau chiar prin natura omenească – în momentul nostru istoric nu capătă doar un caracter exemplar, ci și o umbră de necesitate care îl face dezirabil. Dacă ridicăți pentru un moment ochii din pagină veți vedea o lume care nu e amorală (conform definiției lui Nietzsche, o lume făcută doar din forțe fizice fără semnificație etică), ci în bună parte imorală, rea. Pornind de la corpul